

Marsyangdi Journal
(A Peer Reviewed Open Access Research Journal)
ISSN: 2738-9588
Combined Vol. 4 & 5, July, 2024, pp 108-119
eJournal site: www.mmc.edu.np
Doi: <https://doi.org/10.3126/mj.v4i1.67823>

नेपाली भाषा शिक्षणमा कक्षा अन्तरक्रियाका प्रभावक तत्व

लक्ष्मीप्रसाद आचार्य

उपप्राध्यापक, मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

विद्यावारिधि शोधार्थी

ग्याजुएट स्कुल अफ एजुकेशन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं

Corresponding: acharya11laxmi@gmail.com

Article History

Received

22nd October, 2022

Revised

1st March, 2023

Accepted

12th June, 2023

अध्ययनको सार

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षामा शिक्षक विद्यार्थीका बिच अन्तरक्रिया गर्ने क्रममा प्रभाव पार्ने तत्वका बारेमा अध्ययन गरिएको छ। माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियामा प्रभाव पार्ने पक्षको खोजी गर्ने उद्देश्यमा आधारित यस अध्ययनमा माध्यमिक तहका शिक्षकद्वारा कक्षा नौमा गरिएको नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइ कार्यकलापको अवलोकन र शिक्षक अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट अध्ययनीय सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ। भिगोत्स्की (सन् १९७८) को सामाजिक सांस्कृतिक सिकाइ मान्यतालाई आधार बनाएर सङ्कलित तथ्याङ्कको व्याख्या गरी निष्कर्ष खोजिएको छ। सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्दा शिक्षकको शैक्षणिक सिपअनुसारका अन्तरक्रिया प्रयोग भएका छन्। कक्षा अन्तरक्रियालाई व्यवस्थित बनाउन शिक्षकको शिक्षण शैली प्रमुख पक्ष देखिएको छ भने यसलाई उद्देश्योन्मुख, प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीका विविध क्षमता र व्यक्तित्वले मुख्य भूमिका खेलेको पाइएको छ। शिक्षक विद्यार्थीका आपसी सम्बन्ध, पाठ्यविषय, विद्यार्थी सङ्ख्या, कक्षाको भौतिक वातावरण, शैक्षिक सामग्री, विद्यमान शैक्षणिक परिपाटी अन्तरक्रियाका प्रमुख प्रभावकका रूपमा देखिएका छन्। कक्षा अन्तरक्रियाका यस्ता विभिन्न स्रोतका प्रभावलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न नसकिने भए तापनि तिनको प्रभाव कम गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ। कक्षाको भौतिक तथा सहभागीको मनोवैज्ञानिक वातावरणअनुसार कक्षा अन्तरक्रिया सञ्चालन गर्न सकिएको खण्डमा समग्र भाषा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

मुख्य शब्दावली : अन्तरक्रिया, मनोवैज्ञानिक वातावरण, प्रभावक, व्यक्तित्व, शिक्षण संस्कार

पृष्ठभूमि

सिकारुमा भाषिक सिपको विकासका लागि भाषा सिकाइ गरिन्छ। यसका लागि शिक्षक विद्यार्थीका बिच शिक्षण सिकाइका विभिन्न कार्यकलाप गरिन्छन्। कक्षामा शिक्षक विद्यार्थी बिच गरिने सबै किसिमका कार्यकलापको आधार अन्तरक्रिया हो। कक्षा अन्तरक्रियालाई प्रभावपूर्व बनाउन सकिएको खण्डमा भाषा शिक्षण सफल बन्छ। कक्षा अन्तरक्रियालाई समस्यारहित बनाउन यसका प्रभावक पक्षबारे प्रस्ट हुन आवश्यक छ।

व्यक्तिलाई सहज जीवनयापनका लागि आदानात्मक र प्रदानात्मक तहका भाषिक सिप हासिल गर्न आवश्यक छ। जीवन सञ्चालनका क्रममा आइपर्ने सामाजिक, संस्थागत जिम्मेवारी निर्वाहका अतिरिक्त, विभिन्न प्रतिस्पर्धामा सफलता प्राप्त गर्न, अध्ययन, अनुसन्धानमा संलग्न हुन, प्रशासनिक, राजनैतिक क्षेत्रमा सहभागी बन्नका लागि भाषिक कुशलता अझ आवश्यक छ। यी सबै भाषिक आवश्यकता पूरा गर्न योजनाबद्ध एवम् व्यवस्थित किसिमले भाषा सिकाइ गरिनु पर्दछ। यस किसिमको व्यवस्थित शिक्षणको एक प्रमुख उपाय कक्षा अन्तरक्रिया हो।

अन्तरक्रिया व्यक्तिका बिचको भाषिक क्रिया हो, यसलाई बातचित, परस्पर क्रिया, पारस्परिक प्रभाव, पारस्परिक क्रिया, अन्तःक्रिया जस्ता शब्दले चिनाइएको छ। ब्राउन र ली (सन् २०१५, पृ. २५९) ले यसलाई “दुई वा सोभन्दा बढी व्यक्तिका बिचको विचार, भावना वा अनुभवको सहयोगात्मक आदान प्रदानको प्रक्रिया” मानेका छन्। हल (सन् २००९, पृ. १) का अनुसार “विद्यार्थीको भाषिक ज्ञान र सिपको स्तर अभिवृद्धि गर्न शिक्षक विद्यार्थीका बिच नियमित गराइने कार्यकलापलाई अन्तरक्रिया भनिन्छ”। अलराइट (सन् १९८४) ले यसलाई “कक्षाकोठा शिक्षण सिकाइ पद्धतिको आधारभूत पक्ष” (पृ. १५६) मानेका छन्। मुहाइमाना (सन् २०१७) ले “अन्तरक्रिया भाषा सिकाइलाई सफल बनाउन अनुकूल वातावरणको सिर्जना, त्यसमा थपोट र निरन्तरता प्रदान गर्ने एक प्रमुख तत्व” (पृ. २६०)। भएको विचार प्रस्तुत गरेका छन्। पियन्टा र अन्य (सन् २००८, पृ. १) ले अन्तरक्रियालाई “सामाजिक सांस्कृतिक पक्षबाट अनुप्रभावित हुने शिक्षक विद्यार्थी बिचको भाषिक व्यवहार” भनेर चिनाएका छन्। यी कथनका आधारमा भाषा शिक्षण सिकाइका लागि कक्षामा गरिने कार्यकलापको सञ्चालन गर्ने कक्षामा गरिने भाषिक व्यवहारका रूपमा अन्तरक्रियालाई चिनाउन सकिन्छ।

कक्षा अन्तरक्रियामा शिक्षण सिकाइका विभिन्न मूर्त र अमूर्त पक्ष सम्बन्धित रहन्छन्। यसमा शिक्षक विद्यार्थी, पाठ्यवस्तु, शिक्षण सामग्री लगायत भौतिक र शिक्षक विद्यार्थीका रुचि, तत्परता, प्रेरणा जस्ता मनोवैज्ञानिक वातावरणको संलग्नता रहन्छ। कक्षाकोठाको आकार, प्रकाश, तापक्रम, हावा, बसाईको अवस्था, लगायतका भौतिक पक्ष एकातर्फ रहन्छन् भने अर्कातिर शिक्षक विद्यार्थीका मनोभावनात्मक पक्षको भूमिका र प्रभाव उत्तिकै रहन्छन्। यिनले कक्षा अन्तरक्रियाका प्रकार र पद्धति निर्धारणमा भूमिका खेल्छन्। स्टडलर (सन् २०१५) ले भौतिक तथा मनोवैज्ञानिक वातावरणले शिक्षक र विद्यार्थीको महशुस गर्ने, सोच्ने तथा व्यवहार गर्ने तरिकालाई प्रभावित पार्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। हिगिन्स र अन्य (सन् २००५) ले शिक्षण सिकाइका क्रममा गरिने छलफल, कुराकानी, प्रश्न, उत्तर, जिज्ञासा जस्ता समग्र कक्षाकार्यलाई प्रभाव पार्ने विभिन्न पक्ष रहने बताएका छन्। अन्तरक्रियामा हुने असहजताको वातावरण निर्माण गर्ने पक्षलाई अन्तरक्रियाका प्रभावक मानिन्छ। त्यस किसिमका प्रभावहरू विभिन्न स्रोतका हुन सक्छन्। स्मिथ (सन् १९९२) ले कक्षाको आकार, प्रोत्साहनको अभाव, चिन्ता, डर, असामान्य मनस्थिति गरी विद्यार्थीलाई कक्षा सहभागितामा प्रभाव पार्ने पाँच तत्व उल्लेख गरेका छन्। यिनलाई सिकाइ अवस्थाका कारक, शिक्षक सम्बन्धित कारक र विद्यार्थी सम्बन्धित कारक गरी तीन स्रोतमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। सुई (सन् २००१) ले भाषिक कुशलता, सिक्ने शैली र सांस्कृतिक मानदण्डलाई कक्षा अन्तरक्रियाका प्रभावक मानेका छन्।

कक्षामा सिकाइ वातावरण निर्माण गर्न, कक्षा कार्यकलाप सञ्चालन गर्न, भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन कक्षा अन्तरक्रियाले प्रमुख भूमिका खेल्दछ। यसको सही उपयोगबाट सिकारुलाई भाषा सिकाइप्रति भौतिक तथा मनोवैज्ञानिक रूपले तत्पर बन्दछन्। शिक्षक र विद्यार्थी कति सहजताका साथ यसको प्रयोग गर्छन् भन्ने कुरा पहिल्याएपछि मात्र भाषा सिकाइको विद्यमान अवस्थाका सम्बन्धमा अनुमान गर्न सकिन्छ। “शिक्षक विद्यार्थीका भाषिक व्यवहारका गुणात्मक र परिमाणात्मक आयामको अध्ययन गर्ने उपाय अन्तरक्रिया अध्ययन हो” (अमतारी, सन् २०१५)। नेपाली भाषा सिकाइ प्रक्रिया अन्तरक्रियात्मक, व्यावहारिक हुन कक्षाकार्यकलाप समस्यारहित भए नभएको वस्तुगत अध्ययन गर्न सकिएको खण्डमा त्यसमा सुधार गर्न मार्ग प्राप्त हुने देखिन्छ। कक्षा अन्तरक्रियामा शिक्षक विद्यार्थीलाई के कस्तो कारणले समस्याको सामना गर्नु पर्दछ, अन्तरक्रियात्मक शिक्षणका प्रमुख प्रभावक के के हुन सक्छन् भन्ने प्राज्ञिक समस्याको पहिचान गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित छ।

शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सान्दर्भिक भएको खण्डमा मात्र सिकारुमा भाषिक सिप विकास हुन्छ। प्रभावकारी भाषा सिकाइका लागि योजना, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त सिकाइ रणनीति तथा प्रक्रिया प्रमुख पक्ष मानिन्छन्। नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइलाई प्रभाव पार्ने तत्वको खोजी गरिएको प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहने छ।

सैद्धान्तिक ढाँचा

कक्षा अन्तरक्रियालाई अध्येताबाट आआफ्ना दृष्टिकोणअनुसार चिनाइएको छ। अलराइट (सन् १९८४) ले अन्तरक्रिया व्यक्ति-व्यक्तिका विच प्रत्यक्ष प्रक्रियाका रूपमा कक्षामा घटित हुने शिक्षण सिकाइको एक आधारभूत पक्ष मानेका छन् भने वाग्नर (सन् १९९४) ले सिकाइका सन्दर्भमा शिक्षक विद्यार्थी विचको दोहोरो सञ्चार, आपसी प्रभाव र ज्ञानको प्रसारणका लागि अपनाइने कारण र प्रभावको प्रक्रियालाई अन्तरक्रिया मानेका छन्। वाल्स (२००६) ले यसलाई सिकाइका अवसर निर्माण गर्ने शिक्षक र विद्यार्थीका अन्तरक्रियात्मक कार्यको पहिचान गर्ने प्रमुख उपायका रूपमा चिनाएका छन् भने अमतारी (सन् २०१५) ले शिक्षक विद्यार्थीका भाषिक व्यवहारका गुणात्मक र परिमाणात्मक आयामको अध्ययन गर्ने उपाय अन्तरक्रिया अध्ययन भएको दावी गरेका छन्। यसरी विभिन्न किसिमले परिभाषित अन्तरक्रिया शिक्षण सिकाइको आधार भएको देखिन्छ।

कक्षा अन्तरक्रिया अध्ययनको लामो परम्परा रहेको छ। कुमार (सन् २०१३, पृ. १४०) का अनुसार एन्डरसन (सन् १९३५) बाट कक्षा अन्तरक्रिया अध्ययन परम्पराको सुरुवात भएको हो। सन् १९५१-१९७० को अवधिमा गरिएका अध्ययनका आधारमा फ्लेन्डरले शिक्षक विद्यार्थीका व्यवहारलाई दश वर्गमा मापन गर्ने पद्धतिको निर्धारण गरेका छन्। ओवरले सन् १९६८ मा शिक्षक र विद्यार्थी दुवैका क्रिया-प्रतिक्रिया एकैसाथ कोड गर्न सकिने गरी १९ वर्ग रहेको पारस्परिक प्रणालीको विकास गरेको देखिन्छ। बेन्टने तथा मिलवरले सन् १९७० मा ज्ञानात्मक व्यवहारको अध्ययनका लागि दश वर्ग रहेको समान कथन प्रणाली विकसित गरेका छन्। भारतमा वर्मा तथा अन्सारीले सन् १९७५ मा, देवाले सन् १९७८ मा तथा वशिष्ठ र अग्रवालले सन् १९८९ मा अन्तरक्रियालाई शिक्षक व्यवहारका रूपमा अध्ययन गरेको देखिन्छ। कुमाराभादिवेलु (सन् १९९९) ले उत्तरसंरचनात्मक र उत्तरऔपनिवेशिक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिवेशका आधारमा अन्तरक्रियालाई अध्ययन गरेका छन्। अनुसन्धाताबाट भिगोत्स्कीको सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद (सन् १९७८) लाई कक्षा अन्तरक्रियाको गुणात्मक अध्ययनमा तथा पियन्टा र अन्यद्वारा सन् २००८ मा प्रस्तुत गरेको कक्षा मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणाली (क्लास) लाई कक्षा अन्तरक्रियाको प्रभावकारिता मापन गर्ने साधनका रूपमा उपयोगमा ल्याइएको छ।

अध्येतारूले समग्र कक्षाकार्यकलापमा बाधा गर्ने पक्षसँगै सम्बन्धित गरेर कक्षा अन्तरक्रियाको आयोजनामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको अध्ययन गरेको देखिन्छ। क्लाउसियर (सन् १९६१) ले प्रभावकारी कक्षाकार्यकलापमा सिकारुका विशेषता, शिक्षकका विशेषता, समूहका विशेषता, सिकारु र शिक्षक व्यवहार, व्यवहारलाई प्रभाव पार्ने भौतिक विशेषता, वाह्य पक्ष गरी छ मुख्य प्रभावक तत्व रहने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। स्मिथ (सन् १९९२) अनुसार विद्यार्थीको कक्षा सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्व निम्न छन् :

तालिका १

कक्षा सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्व

क्षेत्र	तत्वहरू
सिकाइका अवस्था	कक्षाको आकार उपयोग गरिएको समय कक्षाको तापक्रम कक्षाको जम्मा समय सहभागिताको प्रकार प्रोत्साहनको कमी दिग्दारी
शिक्षकसँग सम्बन्धित तत्व	दबावको अवस्था अबुझपना शिथिल मन अधिक चञ्चल अमैत्रीपूर्ण चिन्ताको भाव थकानको अनुभव आत्मबलको कमी
विद्यार्थीसँग सम्बन्धित तत्व	अपरिपक्वता अल्पसङ्ख्यक समुदायको निम्न वर्गको

ल्याप र थे (सन् २०१७, पृ. ६९९) उद्धृत

सुई (सन् २००१) अनुसार विद्यार्थीका कक्षा सहभागितालाई प्रभाव पार्ने तत्वलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरेका छन्

तालिका २

कक्षा सहभागिताका प्रभावक

क्षेत्र	प्रभावक तत्व
सिकाइका अवस्था	कार्यका प्रकार प्रत्येक सहयोगात्मक कार्यका लागि सदस्य सङ्ख्या तयारीका लागि लागेको समय
शिक्षकसँग सम्बन्धित पक्ष	शिक्षकका प्रश्न
विद्यार्थीसँग सम्बन्धित पक्ष	भाषिक सक्षमता सिकने तरिका सांस्कृतिक मापदण्ड

स्मिथ (सन् १९९२) र सुई (सन् २००१) द्वारा प्रस्तुत माथि दुवै तालिकामा उल्लेख गरिएका पक्षहरूले सिकाइका क्रममा कक्षा सहभागितामा प्रभाव पार्ने भएकोले तिनलाई कक्षा अन्तरक्रियाका प्रभावक तत्व मानी अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ । यसलाई भिगोत्स्की ले सन् १९७८ मा प्रस्तुत गरेका हुन् । यसलाई सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद भनेर चिनाइएको पनि छ । यो मान्यता व्यक्तिको संसारप्रतिको बुझाइ र उसले प्रयोग गर्ने लाक्षणिक साधन भाषा वैयक्तिक, सामाजिक र सांस्कृतिक महत्वको खोजी गर्ने प्रक्रिया हो । यस मान्यताअनुसार समाज र संस्कृतिसँगको अन्तरक्रियाको माध्यमबाट सिकारुमा ज्ञानको निर्माण हुन्छ । सिकाइको प्रमुख स्रोत समाज र संस्कृति भएकाले विद्यार्थीको ज्ञानात्मक विकास बुझ्नका लागि पहिले उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि बुझ्नुपर्छ । प्रत्येक व्यक्तिको संस्कृतिले

उसको अन्तर्बाह्य व्यक्तित्वमा प्रभाव पार्छ। यसबाट कक्षा कार्यकलापका समग्र पक्ष प्रेरित प्रभावित हुन्छन्। बालबालिकाको सिकाइ र संज्ञानात्मक विकास आफूभन्दा जान्ने व्यक्ति र तिनीहरूको संस्कृतिसँग सामाजिक अन्तरक्रियाको परिणाम हो। सिकाइ अरूसँगको अन्तरक्रिया र स्वयंको मानसिक संरचनालाई एकीकृत गरेर हुन्छ। सिकाइ सामाजिक प्रक्रिया भएकाले सिकाइका लागि सिकारु सामाजिक कार्यकलापमा अनिवार्य रूपमा सहभागी हुनुपर्छ। समाजले निर्धारण गरेका भाषिक साधन तथा सङ्केतको प्रयोगबाट सिकारुका मानसिक कार्य सञ्चालित हुन्छन्। तिनको अध्ययन व्यक्तिका मानसिक कार्यकलाप उसको सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र संस्थागत सन्दर्भका आधारमा गरिनु पर्छ। यिनै अवधारणामा आधारित भई अन्तरक्रियाको अध्ययन गरिनुपर्ने मान्यता सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद हो।

कक्षामा गरिने अन्तरक्रियालाई प्रभाव पार्ने सबै पक्षलाई यही मान्यताका आधारमा हेर्न र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। कक्षा अन्तरक्रिया सान्दर्भिक बन्न सके नसकेको पहिल्याउन आधार यस मान्यताबाट निर्माण गर्न सकिन्छ। यसका लागि पियन्टा र अन्य (सन् २००८) द्वारा प्रस्तुत कक्षा अन्तरक्रिया मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणालीमा रहेका भावनात्मक सहयोग, कक्षाकोठा सङ्गठन र शैक्षणिक सहयोगका अवस्था कुन रूपमा सञ्चालित वा बाधित छन् भन्ने मापन गरी त्यसको व्याख्या गर्न सकिन्छ। कक्षामा अन्तरक्रियात्मक कार्यकलाप आंशिक वा पूर्ण रूपमा बाधा गराउने कारकलाई अन्तरक्रियाका प्रभावकका रूपमा चिनाउन सान्दर्भिक रहन्छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा पहिले कक्षा अन्तरक्रिया मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणालीअनुसारका अवलोकनीय पक्षको अध्ययन गरी त्यसबाट प्राप्त सूचनामा आधारित शिक्षक दृष्टिकोण सङ्कलन गरिएको छ। शिक्षकका विचार तथा धारणालाई सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादका मान्यताको परिधिभित्र रही व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षको प्राप्ति गर्ने सैद्धान्तिक उपाय यस अध्ययनमा अवलम्बन गरिएको छ।

तालिका ३

कक्षा अन्तरक्रियाका क्षेत्र तथा उपक्षेत्र

क्षेत्र	क्षेत्र	आधार
ज्ञद	सकारात्मक वातावरण	आपसी सम्बन्ध, सकारात्मक प्रभाव, सकारात्मक सञ्चार, आपसी आदर
	शिक्षक संवेदनशीलता	सचेतना, उत्तरदायित्वपना, समस्याको सम्बोधन, विद्यार्थी सहजता लचिलोपना र विद्यार्थीमा केन्द्रित, स्व:गति र नेतृत्वका लागि सहयोग, विद्यार्थीका विचार, गतिविधिमा प्रतिबन्ध
	किशोर दृष्टिकोणको स्थान	स्पष्ट व्यवहार, उच्च सक्रियता, गलत व्यवहारप्रति पुननिर्देशन, विद्यार्थीका व्यवहार
कक्षाकोठा सङ्गठन	व्यवहार व्यवस्थापन	अधिकतम सिकाइ समय, दैनिक कार्यतालिका, सङ्क्रमण, तयारी नकारात्मक प्रभाव, बाध्यात्मक नियन्त्रण, कटाक्ष/विभेद, गम्भीर नकारात्मकता
	उत्पादनशीलता	विश्लेषण र तर्क, सिर्जना, समन्वय, वास्तविक संसारसँगको सम्बन्ध, स्काफोल्डिङ, पृष्ठपोषण चक्र, प्रतिक्रियाविच प्रेरणा, प्रोत्साहन र दृष्टिकोण,
	नकारात्मक वातावरण	विश्वसनीय सूचनाको पहिचान, तर्क र नैतिक प्रश्न, सूचनाको व्याख्या, मौलिकता र आविष्कारशीलता
शैक्षणिक सहयोग	विषयवस्तुको बुझाइ	प्रभावकारी सहजीकरण, प्रक्रिया तथा सामग्रीको विविधता, विद्यार्थीहरूका रुचि, सिकाइ उद्देश्यहरूको स्पष्टता
	पृष्ठपोषणको स्तर	संवादको दर/प्रवाह, खुला प्रश्नावली, पुनरावृत्ति र विस्तार, स्वयं र समानान्तर कथन, स्तरीय भाषा
	विश्लेषण खोज	ध्यान, उत्सुकता, कार्यहरूमा सहभागिता, नयाँ सन्दर्भको उठान, सिकाइप्रति लगाव
	निर्देशनात्मक सिकाइ ढाँचा	
	शैक्षणिक संवाद	
	विद्यार्थी सहभागिता	

(स्रोत : पियन्टा र अन्य, सन् २००८)

उल्लिखित आधारलाई कक्षा अवलोकनीय क्षेत्र बनाएर ती कार्यकलाप के कसरी सञ्चालित छन् भन्ने कुराको टिपोट डायरीमा गरिएको छ। शिक्षकसँग खुला अन्तर्वार्ता सञ्चालनका आधार यिनै मानदण्डलाई बनाइएको छ। यसबाट शिक्षकका विचार र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यका विच तुलना गर्ने बहुकोणीकरणको प्रक्रिया समेत अवलम्बन गरिएको छ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा कार्यकलाप, शिक्षक विद्यार्थीका व्यवहार, कक्षाको सामाजिक वातावरणमा प्रभाव पार्ने पक्षको खोजी गरिएको छ। यसका लागि गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको प्रयोग उपयुक्त मानिएको छ। डोर्नाइ (सन् २००७) ले अध्ययनीय विषयप्रति व्यक्तिका विषयगत धारणा, अनुभव र अनुभूतिको खोजी गर्न गुणात्मक ढाँचा उपयोगी हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् भने कोहन, म्यानिन र मोरिसन (सन् २०१८) ले व्यक्तिका विचको सामाजिक व्यवहार र त्यसको वास्तविक परिस्थितिको बोध गर्न गुणात्मक ढाँचा उपयुक्त हुने सुझाएका छन्। अध्येताका यी भनाइका आधारमा कक्षा अन्तरक्रियाका समस्यासँग सम्बन्धित यस अध्ययनमा गुणात्मक ढाँचा अन्तर्गत बहुअवस्था विश्लेषण विधिको प्रयोग गर्न उपयुक्त देखिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सुर्खेत जिल्लाको वीरेन्द्रनगर नगरपालिका र गुर्भाकोट नगरपालिकाभित्रका माध्यमिक तह सञ्चालित विद्यालयलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ। ती विद्यालयमा माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकमध्ये सम्भावनारहित उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा वीरेन्द्रनगरका तीन र गुर्भाकोटका तीन गरी छ जना शिक्षकलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ। सुरुमा सहभागी शिक्षकका कक्षा नौमा गरिएको नेपाली विषय कक्षा शिक्षणको अवलोकन गरी आवश्यक सूचनालाई डायरीमा टिपोट गरिएको छ। कक्षा अन्तरक्रियामा बाधा पुऱ्याउने पक्षमा आधारित रही शिक्षकसँग खुला अन्तर्वार्ता लिइएको छ। यसरी सङ्कलित सूचनालाई विश्लेषणका लागि भिगोत्स्कीको सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादी मान्यतालाई आधार बनाइएको छ। सङ्कलित तथ्यको विश्लेषणका लागि तथ्याङ्कको अभिलेखन, तथ्याङ्कबाट विचार/धारणाको पहिचान, प्रतिक्रियाको समूहीकरण/वर्गीकरण, प्रतिक्रियाबाट सारको खोजी र निष्कर्षको प्राप्ति लगायका प्रक्रियालाई चरणबद्ध अपनाइएको छ।

व्याख्या विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनमा अध्येता स्वयंले कक्षामा अवलोकनका क्रममा टिपोट गरिएका सूचना र त्यसमा आधारित रही शिक्षकसँगको खुला अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलित तथ्याङ्कलाई माथि उल्लेख गरिएअनुसार प्रक्रिया तथा सिद्धान्तका आधारमा निम्नअनुसार व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

विद्यार्थीका विविध व्यक्तित्व

व्यक्तिलाई सामाजिक भूमिका निर्वाहमा व्यक्तित्वले प्रभाव पारेको हुन्छ। अन्तर्मुखी व्यक्तित्व भएको समुदायको सदस्यका तुलनामा बहिर्मुखी व्यक्तित्व भएको सदस्य बढी घुलमिल गर्ने, सामूहिक कार्यमा सहभागी हुने अवस्था रहन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा अन्तरक्रियात्मक कार्यकलापका क्रममा विद्यार्थीका विविध व्यक्तित्व एक प्रभावकका रूपमा देखिएका छन्। विद्यार्थीहरू क्षमताका आधारमा कमजोर, मध्यम र उच्च, व्यक्तित्वका आधारमा अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी, स्वभावका आधारमा सहयोगी र असहयोगी चरित्रका देखिएका छन्। यस प्रकारको विविधताको प्रभाव कक्षा अन्तरक्रियामा परेको छ।

कमजोर विद्यार्थी नजिकका साथीसँग विषयान्तर संवाद गर्न रुचाएको तर कक्षा अन्तरक्रियामा सहभागी हुन नचाहेका देखिन्छन्। उनीहरूले शिक्षक, साथीहरूसँग छलफल गर्ने, पाठ्यविषयमा आधारित कार्यकलापमा सहभागी बन्न जाँगर देखाएका छैनन्। कक्षा अन्तरक्रियामा क्षमतागत विभिन्नताभन्दा विद्यार्थीका अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी चरित्र बढी प्रभावक बनेको देखिन्छ। उच्च क्षमताका तर अन्तर्मुखी स्वभावका विद्यार्थीका तुलनामा मध्यम क्षमताका बहिर्मुखी स्वभावका विद्यार्थीको कक्षा सहभागिता उच्च देखिन्छ। कमजोर क्षमताका बहिर्मुखी स्वभावका विद्यार्थी भने व्यवस्थित रूपमा छलफलमा सहभागी बनेका छैनन्।

विद्यार्थीको सहयोगी चरित्र कक्षा अन्तरक्रियाका लागि सकारात्मक देखिन्छ । अभद्र व्यवहार प्रदर्शन गर्ने असहयोगी चरित्रका विद्यार्थी भने कक्षामा समग्र कार्यकलापका बाधक देखिन्छन् । अनावश्यक विषय उठान गर्ने, असुहाउँदो प्रतिक्रिया दिने, असामान्य वातावरण सिर्जना गर्ने मात्र नभई कतिपय अवस्थामा त शिक्षकसँग विवाद समेत गरेका छन् । कक्षा अनुशासनलाई नमान्ने त्यस किसिमको चरित्रले कक्षा अन्तरक्रियामा मात्र नभई कक्षाको समग्र शैक्षणिक वातावरणलाई प्रभावित गरेको छ । यस किसिमका व्यवहारको नियन्त्रण शिक्षकको शिक्षण कौशलताका साथै विद्यालयको प्रशासनिक पद्धतिले भूमिका खेल्ने देखिन्छ ।

पाठ्यविषय

पाठ्यविषयका आधारमा कक्षा कार्यकलाप छनोट गर्ने गरिन्छ । कुनैपनि पाठ्यवस्तुको शिक्षणमा अन्तरक्रिया नै नहुने भन्ने हुँदैन तर विषयको प्रकृतिअनुसार अन्तरक्रिया गर्न कमजोर वा सबल हुन्छ । कतिपय विषयवस्तुमा आपसी छलफल गराउने अवस्था कम र कतिपयमा अधिक हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कथाकथन र आदर्श लयवाचनमा एकजनाले सुनाउने बाँकीले सुनेको देखिन्छ । जीवनी, मनोवाद जस्ता पाठमा व्याख्यान र पठन जस्ता कार्यकलाप गराइएको छ । यिनमा कक्षा अन्तरक्रिया कमजोर प्रकृतिको देखिन्छ । शब्दार्थ, प्रश्नोत्तर, व्याकरणका अभ्यास गराउने सन्दर्भमा भने कक्षा अन्तरक्रिया सबल रहेको छ । ती कार्यकलापमा शिक्षक विद्यार्थी बिच दोहोरो भाषिक व्यवहारको प्रणाली सबल रूपमा निर्माण भएको छ । कक्षाकार्यकलापमा व्याख्या, प्रस्टीकरण, पुष्ट्याँइ गर्नुपर्ने पाठ्यवस्तुमा सहज किसिमले अन्तरक्रियाको आयोजनामा बाधा परेको देखिन्छ ।

पढाउनु पर्ने विषयवस्तुको कारण कक्षा अन्तरक्रिया सहज र असहज हुने अनुभव सहभागी शिक्षकले गरेका छन् । विषयलाई प्रस्ट्याउनै पर्ने, नियम वा संरचनालाई चिनाउनै पर्ने, निर्देशन दिनैपर्ने, व्याख्या गर्नेपर्ने अवस्थामा अन्तरक्रियात्मक शिक्षण प्राथमिकतामा कम पर्ने विचार उनीहरूको छ ।

विद्यार्थी सङ्ख्या

कक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्याका सम्बन्धमा शिक्षा नियमावली २०५९, अनुसूची ३ (ठ), पृ. १२३ मा उपत्यका र तराई क्षेत्रका सामुदायिक विद्यालयमा प्रतिकक्षा अधिकतम ५० जना सम्म हुने नियम उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा अवलोकन गरिएका कक्षामा ५७ देखि ६५ जनासम्म विद्यार्थी रहेका छन् । उक्त सङ्ख्या तोकिएको भन्दा अधिक हो । यसका कारण कक्षामा आन्तरिक ध्वनि (इको) को मात्रा बढी हुने, कक्षा अनियन्त्रित बन्ने, पालैपालो अभ्यास गराउन कठिन हुने, समूह विभाजन, जोडी कार्य गराउन नसकिने, कक्षाकार्य र गृहकार्य परीक्षण असम्भव बन्ने देखिन्छ । कक्षाकोठा खचाखच हुँदा उकुसमुकुसको वातावरण भई कक्षा अन्तरक्रिया गराउन बाधा पुगेको छ । विद्यार्थी सङ्ख्या अधिक हुने अवस्थामा कक्षा अनुशासन कायम गर्न पनि कठिन हुन्छ ।

अवलोकन गरिएका कक्षामा अन्तरक्रियात्मक शिक्षण सिकाइको आयोजना कमजोर बन्नुमा विद्यार्थी सङ्ख्यालाई औँल्याइएको छ । विद्यार्थी सङ्ख्या अधिक हुँदा त्यहाँ कक्षा नियन्त्रणको विषय प्रमुख बन्ने, कक्षाकार्यकलापका लागि स्थानको अभाव हुने, दोहोरो संवाद, समूह निर्माणमा अधिक समय लाग्ने, सबैलाई अन्तरक्रियामा सहभागी बनाउन उत्तिकै कठिन हुने धारणा सहभागी शिक्षकहरूको रहेको छ ।

कक्षाको भौतिक वातावरण

कक्षाको आकार प्रकार, बसाइ व्यवस्थापन, प्रकाश, फर्निचर, तापक्रम, आन्तरिक र बाह्य ध्वनि आदिबाट कक्षाको भौतिक वातावरण निर्माण भएको हुन्छ । आरामदायक बसाइ, खुला वातावरण, समूह कार्यको लागि यथेष्ट स्थान भएका खण्डमा अन्तरक्रियात्मक कार्यकलाप सहज रूपमा सञ्चालन हुन्छन् । अवलोकन गरिएका कक्षाको भौतिक वातावरण अन्तरक्रियाका लागि सहज देखिँदैन । विद्यार्थीको बसाइ परम्परागत ढाँचाको छ । विद्यार्थी सङ्ख्याका अधिक हुनुका कारण बसाइ साँघुरो बनेको छ । कक्षामा आन्तरिक प्रतिध्वनिको मात्रा अधिक छ । बाह्य आवाजका कारण कक्षाका समग्र कार्यकलाप प्रभावित भइरहने अवस्था छ । कक्षामा प्रकाश र तापक्रमका लागि अतिरिक्त व्यवस्था पनि छैन । यसले विद्यार्थीको मनवैज्ञानिक पक्षमा प्रभाव पारेको छ । कर्डनेस (सन् २०१३) ले “विद्यार्थीहरूले सिकाइ गतिविधिमा योगदान दिन र भाषिक अभ्यासमा अधिकतम संलग्न हुने अवस्था सिर्जनाका लागि

कक्षाकोठा वातावरणको उच्च महत्व रहने” (पृ.३४) विचार राखेका छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षाकोठा वातावरणलाई महत्व दिइएको पाइएन। कक्षाको यस किसिमको कमजोर भौतिक अवस्थाका कारण कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावित देखिन्छ।

शैक्षिक सामग्री

शैक्षिक सामग्रीले कक्षा कार्यकलापमा सक्रियता बढाउने, सिकाइप्रति विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्ने, तिनीहरूको रुचि बढाउने गर्दछन्। अवलोकन गरिएका नेपाली विषय शिक्षण गराइने कक्षामा एउटा शिक्षण पाटीका अतिरिक्त कुनै पनि शैक्षिक सामग्री छैनन्। कक्षा शिक्षणका क्रममा पनि पुस्तक बाहेका अन्य सामग्रीको प्रयोग भएको देखिएन। यसबाट शिक्षण सिकाइ अधिक मात्रामा व्याख्यानमूलक बनेको छ। विद्यार्थी पुस्तक र शिक्षकको व्याख्यामा निर्भर बन्नु परेको छ। छलफल, कुराकानी, नयाँ सन्दर्भको उठान निकै कम मात्रामा भएको छ। विद्यार्थी सक्रियताको मात्रा पनि कम छ। आवश्यकीय शैक्षिक सामग्री भएको खण्डमा त्यसले कक्षा अन्तरक्रियालाई स्वतः बढाउने अनुभव शिक्षकको छ। यस किसिमको अवस्थाका कारण कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावित हुन पुगेको छ।

शिक्षक विद्यार्थीका आपसी सम्बन्ध

व्यक्तिका विचको आपसी सम्बन्ध सामाजिक व्यवहारका रूपमा प्रकट हुन्छ। आपसमा सहयोग, विश्वास, समस्या समाधानमा आपसी सम्बन्ध मुख्य सहयोगी बन्दछ। इल्डेफोन्स (सन् २०१३) का अनुसार “कक्षा अन्तरक्रियामा शिक्षक विद्यार्थी विचको आपसी सम्बन्ध प्रमुख प्रभावकका रूपमा रहन्छ” (पृ.३)। प्रस्तुत अध्ययनमा शिक्षक विद्यार्थीका विच आपसी सम्बन्धले कक्षा अन्तरक्रियालाई प्रभाव पारेको छ। अधिकांश विद्यार्थी शिक्षकसँग निकटको सम्बन्ध कायम गर्न चाहदैनन्। कक्षाबाहिर शिक्षकसँग समुच्चर सम्बन्ध राख्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या शून्यप्रायः छ। यसो हुनुमा शिक्षक विद्यार्थी दुवैका कोणबाट कमजोरी हुन सक्छन्। जोजसका कमजोरी भए तापनि आपसी सम्बन्ध कमजोर हुनुका कारण शिक्षकलाई कक्षा सञ्चालनमा विद्यार्थीबाट सहयोगको स्तर कम छ। कक्षाभित्र वा कक्षाबाहिर शिक्षकसँग भावनात्मक रूपमा नजिकिने, आफ्ना समस्या राख्ने, आवेग संवेगलाई प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति अत्यन्त कम रहेको, सकेसम्म तर्किने गरेको अनुभव शिक्षकले गरेका छन्। विद्यार्थीबाट शिक्षकसँग जिज्ञाशा राख्ने, शिक्षकका निर्देशनको पालना गर्ने सन्दर्भमा पनि विद्यार्थी इमान्दार देखिदैनन्। आपसी सम्बन्धका कारण कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावित भएको छ।

शैक्षणिक परिपाटी

नेपाली भाषा शिक्षणको विद्यमान परिपाटी व्याख्यानमूलक देखिन्छ। विद्यालय र कक्षाकोठाको समग्र वातावरण अन्तरक्रियात्मक भन्दा व्याख्यानमूलक शिक्षण पद्धतिका लागि अनुकूल पाइएको छ। शिक्षण सिकाइमा समूह विभाजन, जोडी निर्माण गर्ने, छलफल, दोहोरो संवाद, गर्ने पद्धतिमा अभ्यस्त नभएका विद्यार्थीलाई कुनै एक कक्षामा मात्र त्यस किसिमका शिक्षण सिकाइका तौरतरिका अनपनाई कक्षा अन्तरक्रिया गराउँदा असहज मान्ने अवस्था रहेको छ। समूह वा जोडी निर्माणमै समय सकिने, दिइएका निर्देशनलाई विद्यार्थीले नबुझ्ने, वा पालना गर्न हिचकिचाउने अवस्था भोग्नु परेको छ। कक्षा शान्त हुनुपर्ने, शिक्षकले सकेसम्म पाठ्यविषयलाई प्रस्तुत गर्नु पर्ने मान्यता विद्यालय प्रशासनको हुने भएकोले शिक्षकहरू अन्तरक्रियात्मक शिक्षण परिपाटीभन्दा व्याख्यानमूलक सिकाइ पद्धति अपनाउन उचित ठानेका छन्। कुनै कक्षामा कुनै शिक्षकले अन्तरक्रियात्मक शिक्षण गराएको खण्डमा अभ्यस्त नभएका विद्यार्थीहरू अनियन्त्रित, विषयान्तरित समेत हुन पुगेका छन्। परिपाटीका रूपमा स्थापित मान्यता र कक्षाकोठा सकेसम्म शान्त हुनुपर्ने विद्यालय प्रशासनको मनोभावका कारण कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावित भएको धारणा सहभागी शिक्षकहरूको रहेको छ।

शिक्षक व्यक्तित्व

शिक्षकको व्यक्तित्वले उसका व्यवहार निर्देशित गरेको हुन्छ। शिक्षकको आन्तरिक बाह्य व्यक्तित्वले कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभाव पारेको देखिन्छ। शिक्षकले विद्यार्थीसँग गर्ने व्यवहार, विद्यार्थीका विचारको कदर गर्ने तरिका, विद्यार्थीले शिक्षकलाई हेर्ने दृष्टिकोण शिक्षक व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित रहन्छन्। शिक्षकका अन्तर्मुखी व्यक्तित्वले

विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण, व्याख्यानमा जोड दिने अवस्था देखिन्छ। यस किसिमका शिक्षक विषयवस्तुमुखी, स्व:केन्द्री बन्दा अन्तरक्रियामा प्रभाव परेको छ। बहिर्मुखी व्यक्तित्वले विद्यार्थीसँग औपचारिक अनौपचारिक कुराकानी, सान्दर्भिक संवादमा जोड दिने देखिन्छ। यस किसिमका व्यक्तित्व भएका शिक्षक कहिलेकसो विषयान्तरसम्म हुने गरे तापनि अन्तरक्रियात्मक कार्यका लागि तुलनात्मक रूपमा उनीहरू सफल देखिन्छन्।

शिक्षक व्यक्तित्व विद्यार्थी उत्प्रेरणाका लागि उद्दीपक बन्ने गरेको देखिन्छ। आकर्षक व्यक्तित्वबाट विद्यार्थी सकारात्मक रूपमा प्रेरित प्रभावित हुने, सहयोगी व्यक्तित्व विद्यार्थी सिकाइका लागि सान्दर्भिक हुने दृष्टिकोण सहभागी शिक्षकहरूको देखिन्छ।

शिक्षण सिप

शिक्षकमा शिक्षण गर्ने सिपमा कक्षा अन्तरक्रिया आधारित रहन्छ। जस्तोसुकै विषय भए तापनि त्यसको प्रस्तुति रोचक किसिमले, विद्यार्थीलाई समेत सँगसँगै लिएर, छलफल, कुराकानी गराएर प्रस्तुत गरिएको खण्डमा विद्यार्थी सहभागिता बढ्छ। शिक्षकले पाठ्यविषयलाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ त्यसले कक्षाकार्यकलापको निर्धारण गर्दछ। अवलोकन गरिएका कक्षामा परम्परित शैलीमा कार्यकलापमा गराइएको छ। कक्षामा प्रवेश गर्ने, विद्यार्थीलाई निर्देशन गर्ने, पाठ्यविषयलाई प्रस्तुत गर्न व्याख्यानको प्रयोग गर्ने नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइमा देखिने नियमित प्रक्रिया मान्नु पर्ने अवस्था छ। यसबाट कक्षामा विद्यार्थीहरू अपेक्षाकृत सक्रिय बन्न सकेका छैनन्।

कक्षामा अन्तरक्रिया गराइएको छ, छैन भन्ने कुराभन्दा पनि गराइएको अन्तरक्रिया उद्देश्य उन्मुख छ, छैन भन्ने कुरा प्रमुख रहन्छ। अवलोकन गरिएका कुनै कक्षामा शिक्षक विद्यार्थी बिच कुराकानी, छलफलको वातावरण देखिन्छ तर त्यो सिकाइको उद्देश्य अनुरूप देखिँदैन। कक्षा अन्तरक्रियाभन्दा पनि अन्तरक्रियात्मक कक्षा बनाउन शिक्षकमा शिक्षण सिप आवश्यक रहने धारणा शिक्षकको रहेको छ। अध्ययनका लागि छनोट गरिएका कक्षामा सिकाइ प्रक्रिया शिक्षककेन्द्री, विषयवस्तुकेन्द्री बन्न पुग्नुले कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावित बनेको छ।

विद्यार्थीका व्यवहार

शिक्षकबाट सञ्चालित कक्षाकार्यकलापमा विद्यार्थी सरिक हुनु, भूमिकालाई सही रूपले पालना गर्नु, छलफल, कुराकानीमा विषयभन्दा बाहिर नजानु, सान्दर्भिक प्रसङ्ग वा विषयको उठान गर्नु, प्रश्न प्रतिप्रश्न गर्नु जस्ता व्यवहारलाई विद्यार्थीका सकारात्मक व्यवहार मानिन्छ। यसको विपरीत कक्षामा अनावश्यक हल्ला गर्ने, खिसिट्युरी गर्ने, अनर्गल सन्दर्भ उठान गर्ने, निर्देशन विपरीत कार्य गर्ने जस्ता व्यवहार विद्यार्थीका नकारात्मक व्यवहार हुन्। यस किसिमका व्यवहारले कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभाव पारेको देखिन्छ। अलराइट (सन् १९८४) का अनुसार “सिकाइका प्रक्रियामा प्रभावकारिताको अपेक्षा तब गरिन्छ जब उक्त ती प्रक्रियाहरूमा सिकारु गहिरो रूपमा सहभागी गराउन सकिन्छ” (पृ.१५७)। कक्षा अवलोकन र शिक्षक दृष्टिकोणअनुसार विद्यार्थीका व्यवहारमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया निर्भर रहन्छ। विद्यार्थीले सहयोगी व्यवहार देखाएको खण्डमा कक्षामा अन्तरक्रिया गर्न सहज हुने गर्दछ।

यस अध्ययनमा अवलोकन गरिएका कुनै पनि कक्षामा विद्यार्थी व्यवहार सहयोगी देखिँदैन। सीमित विद्यार्थीले मात्र सहयोगी भूमिका दर्साएका छन्। न्यून मात्रामा गराइएका समूह कार्यमा विद्यार्थीको भूमिका जाँगरिलो देखिँदैन। कमजोर विद्यार्थीका तुलनामा उच्च र मध्यम क्षमताका विद्यार्थी, पछाडिको लहरमा बस्ने विद्यार्थीका तुलनामा अगाडिको लहरमा बस्नेहरू, छात्रका तुलनामा छात्राहरू सहयोगी देखिन्छन्। विद्यार्थीका व्यवहारकै कारण शिक्षकले रणनीति बदल्नु परेको, योजनाअनुसार अन्तरक्रियाका कार्यकलाप गराउन नसकिएको, व्यवहार नियन्त्रणमा कक्षाको समय खर्चिनु परेको देखिन्छ।

पारिवारिक आर्थिक पक्ष

विद्यार्थीको कक्षाको भूमिका, तिनीहरूका व्यवहारमा पारिवारिक आर्थिक पक्षको प्रभाव परेको हुन्छ। जसको असर कक्षा अन्तरक्रियामा पनि रहन्छ। युनुस र बाबा (सन् २०१४ पृ. ९६) का अनुसार “पारिवारिक वातावरणले बालबालिकाको अन्तर्बाह्य व्यक्तित्व निर्माण गर्ने भएकाले विद्यालयमा समायोजनका साथै कार्यसम्पादनलाई प्रभावित गरेको हुन्छ”। कक्षाकार्यकलापमा विद्यार्थीका विविध व्यवहार तथा आवेग संवेग देखापर्नुमा पारिवारिक आर्थिक पक्षको

प्रभाव मान्ने गरिन्छ। खुला वातावरण भएको, अभिभावकसँग सहजै कुराकानी गर्ने, विचार प्रस्तुत गर्न, समूहमा कार्य गर्ने संस्कार भएको परिवारका बालबालिकाले कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभावकारी रूपमा सहभागिता जनाएको देखिन्छ। तिनको पारिवारिक पृष्ठभूमि साथीहरू तथा शिक्षकसँग सहज सम्बन्ध निर्माण गर्ने, आफूलाई लागेको कुरा सजिलै प्रस्तुत गर्न, प्रश्नप्रतिप्रश्न गर्ने व्यवहारको निर्धारक रहेको देखिन्छ। कठोर अनुशासन भएको, भैँभगडा, मनमुटाव, विखण्डन भएको परिवारका बालबालिकाहरू मानसिक र बौद्धिक रूपमा कमजोर हुने तिनले सही किसिमले सहभागिता नजनाउने गरेको अनुभव शिक्षकहरूको छ। कक्षा अन्तरक्रियामा सहभागिता जनाउने सन्दर्भ विद्यार्थीको पारिवारिक आर्थिक पृष्ठभूमि प्रभावक बनेको छ।

सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष

विद्यार्थीका सामाजिक सांस्कृतिक पक्षले तिनका सामाजिक व्यवहारलाई प्रभावित गर्दछन्। कक्षा अन्तरक्रियामा छात्रहरू अधिक सहभागी बन्न खोज्नु, छात्राहरू लजाउनु, व्यक्तिगत रूपमा प्रश्नमा सोधेको अवस्थामा असहज मान्ने गरेको देखिनु सामाजिक सांस्कृतिक प्रभाव हो। यस किसिमका व्यवहार वैयक्तिक, समाजिक दुवै रूपमा देखापर्छन्। अवलोकन गरिएका कक्षामा ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायका बालबालिकासँग मगर, गुरुङ, थारु समुदायका बालबालिका रहेको अवस्थामा समुदायगत चरित्रको प्रभाव परेको देखिन्छ। थारु समुदायका विद्यार्थी तुलनात्मक रूपमा बढी अन्तरमुखी र लाज मान्ने स्वभावका देखिएका छन्। मगर, गुरुङ समुदायका बालबालिका कक्षा छलफलमा तुलनात्मक रूपमा बढी मात्रामा विषयान्तर भएका छन्। ब्राह्मण क्षेत्री समुदायका बालबालिकाको कक्षाकार्यकलाप, भाषिक व्यवहारमा उच्च सहभागिता रहने अनुभव शिक्षकहरूको रहेको छ। यस आधारमा सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभावकका रूपमा देखापरेको छ। छात्र र छात्राको कक्षाकार्यकलापमा सहभागिता समान किसिमको देखिन्छ। शिक्षकका निर्देशन पालन गर्न, अभ्यासमा इमान्दारिताका साथ लाग्न छात्राहरू अझै छात्रका तुलनामा अधि देखिन्छन्।

विद्यार्थी अनुशासन

कक्षामा विद्यार्थी अनुशासन कायम भएको अवस्थामा कक्षा अन्तरक्रिया सहज रूपमा गराउन सकिन्छ। विद्यार्थीले शिक्षकका निर्देशनलाई सही किसिमले पालना गर्न आवश्यक छ। कक्षा कार्यकलापमा जाँगरिलो भई सहभागी बन्ने, विषयान्तर नहुने, साथीहरूसँग अनर्गल कुरा नगर्ने, नयाँ सन्दर्भको उठान गर्ने, विभिन्न उदाहरणको खोजी गर्ने, क्रमशः जिज्ञाशा राख्ने गरेको खण्डमा अन्तरक्रियात्मक कार्यकलाप प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ। अवलोकन गरिएका कक्षामा विद्यार्थी अनुशासनको अभाव देखिन्छ। समूह छलफलमा विद्यार्थी विषयान्तर भएका छन्, कुनैकुनै विद्यार्थी आपसमा गिज्जिएका समेत देखिन्छ। कक्षाका हुल्लडबाज विद्यार्थी छलफलमा हावी हुँदा अन्तरक्रिया सिकाइका उद्देश्यकेन्द्री बन्न सकेको देखिन्छ। त्यस्ता विद्यार्थीलाई सम्झाउँदा, वा अन्य कुनै उपायले पनि सुधार्न नसकिएको, सम्झाउन खोज्ने हो भने शिक्षकसँग विवाद गरेको अनुभव सहभागी शिक्षकहरूले प्रस्तुत गरेका छन्। यसबाट विद्यार्थी अनुशासन कक्षा अन्तरक्रियाका लागि एक प्रभावक बनेको छ।

निष्कर्ष

कक्षाकार्यलाप सञ्चालन गराउने भाषिक व्यवहार अन्तरक्रिया भएकाले समग्र कक्षाकार्यकलापका प्रभावकले अन्तरक्रियामा प्रभाव पार्नु स्वभाविक हो। अन्तरक्रिया भाषिक व्यवहार हो, यसमा सहभागिका मनोभावनागत पक्षको प्रभाव अधिक रहन्छ। भाषिक सम्प्रेषण गर्ने वातावरणको प्रभाव बढी रहन्छ। भाषिक कार्य तब हुन्छन् जब सहभागीका बिच सौहार्दपूर्ण वातावरण रहन्छ। आपसी सम्बन्ध, खुलापन भाषिक व्यवहारका प्रमुख कारक हुन्छन्। त्यसमा व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्णायक भएर देखापर्छ। कक्षा अन्तरक्रियामा अन्तर्मुखी व्यक्तित्व पनि उपयुक्त वातावरण भएको खण्डमा बहिर्मुखी भएर देखापर्छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा शिक्षक विद्यार्थी र विद्यार्थी विद्यार्थी विचको आपसी सम्बन्ध, पाठ्यविषयवस्तु, शिक्षकका शिक्षण शैली, कक्षाको वातावरण अन्तरक्रियाका प्रभावका रूपमा देखापरेका छन्। विद्यार्थी सङ्ख्या र कक्षाको भौतिक

वातावरणले कक्षा अन्तरक्रिया सञ्चालनका तरिकालाई निर्धारण गरेको छ। यिनका कारण शिक्षकले चाहेका कार्यकलाप गराउन सकेका छैनन्। शिक्षण सामग्रीको समस्या विद्यालय प्रशासन, समुदाय तथा शिक्षा हेर्ने निकायसम्मको विषय बनेको देखिन्छ। संस्थाहरूमा स्थापित शिक्षण संस्कारका रूपमा शिक्षण शैली देखापरेको छ। अधिकांश कक्षा शिक्षणका तौरतरिका समान किसिमका देखिन्छन्। कक्षालाई सकेसम्म शान्त राख्नुपर्ने, सिकाइमा नभई शिक्षणमा जोड दिनुपर्ने, विषयवस्तुलाई भोगेर, छलफलको विषय बनाएर भन्दा व्याख्या गरेर, प्रस्टीकरण गरेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने परम्परित शिक्षण शैलीको अवलम्बन अधिक भएको छ। विद्यार्थीको पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका कारण कक्षा अन्तरक्रियामा सहभागिता भिन्न भिन्न देखिन्छ। यिनै कारणले नेपाली भाषा शिक्षणमा गराइने अन्तरक्रिया प्रभावित देखिन्छ। उल्लिखित विषयमा आवश्यक सुधार ल्याउने हो भने नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा गरिने कक्षा अन्तरक्रिया सहज, सबल र उद्देश्यमूलक हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची

- अमतारी/Amatari, V.O. (2015). The instructional process: A review of Flanders' interaction analysis in a classroom setting. *International Journal of Secondary Education*, 3(5), 43-49. doi: 10.11648/j.ijsedu.20150305.11
- कुमार, दिनेश (सन् २०१३). फ्लेन्डरकी अन्तःक्रिया विश्लेषण प्रणाली. सम्पा. कुलविन्दर पाल, *शैक्षिक तकनीकी*, फग्वारा, लक्ष्मी पब्लिकेसन।
- शिक्षा नियमावली, (२०५९), चौथो संशोधन (२०६६/५/१७), www.lawcommission.gov.np
- अलराइट/Allwright, R. L. (1984). The importance of interaction in classroom language learning. *Applied Linguistics*, 5 (2), 156-171.
- इल्डेफोन्स/Ildephonce, M. (2013). *The challenges facing speech-impaired students in classroom interaction in secondary school in Senge Rema District: A psycholinguistic study* [Unpublished Master Thesis]. St Augustine University of Tanzania.
- कर्डेनेस/Cardenas, F. L. (2013). *Teacher talking time vs students talking time: Fostering speaking in the EFL classroom* [Unpublished Master Thesis]. Universidad Astrial de Chile.
- कोहन/Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (Eighth edition). Routledge.
- क्लाउसियर/Klauseier, H. J. (1961). *Learning and human abilities: Educational psychology*. Landon, Helper and Row Press.
- डोर्नाई/Dornyei, Z. (2007). *Research methods in applied linguistics*. Oxford University Press.
- पियन्टा/Pianta, R. C., La Paro, K. M., & Hamre, B. K. (2008). *Classroom assessment scoring system™: Manual K-3*. Paul H Brookes Publishing.
- ब्राउन/Brown, H. D., Lee, H. (2015). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy* (4th ed.). Pearson.
- भिगोत्स्की/Vygotsky, L.S. (1978). *Mind and society: The development of higher mental process*. Harvard University Press.
- मुहाइमाना/Muhayimana, T. (2017). The relevance of the Vygotsky's sociocultural approaches to promote interaction in EFL classroom. *Journal of English Language Teaching and Linguistics*, 2(3), 259-278.
- युनुस/Yunus, S. A., Baba, S. L., & Wai, P. S. (2014). Effect of family environment on student academic performance and adjustment problems in school. *Journal of Education and Practice*, 5(19), 96-100.

- ल्याप/Lap, T. Q., & Thy, H. V. U. (2017). EFL teachers' challenges in maximizing classroom interaction. *Studies in English Language Teaching*, 5(4), 695-709.
- वाग्नर/Wagner, E. D. (1994). In support of a functional definition of interaction. *The American Journal of Distance Education*, 8(2), 6-26.
- सुई/Tsui, A. B. (2001). Classroom interaction. *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages*, 120-125. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511667206.018>
- स्टडलर/Stadler-Altmann, U. (2015). Learning environment: The influence of school and classroom space on education, Ed. C. Rubie-Davies, J. M. Stephens, P. Watson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology of the Classroom*, (pp. 252-262.). Routledge.
- स्मिथ/Smith, D. (1992). Encouraging students' participation in large classes: A modest proposal. *Teaching Sociology*, 20(4), 337-339. <https://doi.org/10.2307/1318983>
- हल/Hall, J. K. (2009). Interaction as method and result of language learning. *Cambridge Journals*. <http://journals.cambridge.org>, doi:10.1017/S0261444809005722
- हिगिन्स/Higgins, S.E. & others (2005). *The impact of school environments: A literature review*. The Centre for Learning and Teaching School of Education, Communication and Language Science, University of Newcastle.